

بازنویسی داستان‌های منظوم / ۱۱

گنج راز

تلخیص و بازنویسی مخزن الاسرار نظامی گنجوی

زهیر توکلی



شرکت سهامی کتابهای جیبی
وابسته به مؤسسه انتشارات امیرکبیر
تهران، ۱۳۹۱



تهران، خیابان جمهوری اسلامی، میدان استقلال،

صندوق پستی ۴۱۹۱ - ۱۱۳۶۵

شرکت سهامی کتابهای جیبی

وابسته به مؤسسه انتشارات امیرکبیر

www.amirkabir.net

عنوان کتاب: گنج راز

نویسنده: زهیر توکلی

طراح جلد: پریسا رسولی

نوبت چاپ اول: (۱۳۹۱)

حروف متن: میترا ۱۳

چاپ، صحافی و لیتوگرافی: چاپ واژه پرداز اندیشه

تلفن: ۷۷۱۴۵۰۶۳-۶

شمارگان: ۳۰۰۰

کاغذ تحریر سفید ۷۰ گرمی

بها: ۲۲۰۰۰ ریال

همه حقوق محفوظ، هرگونه نسخه برداری اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی یا جزئی (به جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی، و اقتباس در گیومه در مستندنویسی و مانند آنها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

سرشناسه: توکلی، زهیر، ۱۳۵۶ -

عنوان قراردادی: مخزن الاسرار.

عنوان و نام پدیدآور: گنج راز: تلخیص و بازنویسی مخزن الاسرار / نظامی گنجوی / زهیر توکلی.

مشخصات نشر: تهران: امیرکبیر، کتابهای جیبی، ۱۳۹۱.

مشخصات ظاهری: ۱۲۷ ص.

فروست: بازنویسی داستانهای منظوم: ۱۱.

شابک: 978-964-303-419-1

وضعیت فهرستنویسی: فیا.

موضوع: نظامی، الیاس بن یوسف، ۹۵۳-۹۶۱ ق. مخزن الاسرار - - اقتباسها.

موضوع: داستانهای فارسی - - قرن ۱۳.

موضوع: شعر عرفانی - - قرن ۶ ق.

موضوع: شعر فارسی - - قرن ۶ ق.

ردمبندی کنگره: ۱۳۹۱ ۵۵۳ ق ۷۹۹۲/ PIR

رده بندی دیویی: ۸۳۲ / ۳ ف ۸

شماره کتابشناسی ملی: ۲۷۰۰۸۸۴

فهرست مطالب

پیشگفتار ناشر.....	۹
مقدمه.....	۱۱
مقاله اول: در آفرینش آدم.....	۱۹
داستان پادشاه نومید و آمرزش یافتن او.....	۲۶
مقاله دوم: در عدل و نگهداری و انصاف.....	۲۹
حکایت انوشیروان با وزیر خود.....	۳۱
مقاله سوم: در حوادث عالم.....	۳۵
حکایت سلیمان با دهقان.....	۳۸
مقاله چهارم: در رعایت از رعیت.....	۴۱
داستان پیرزن با سلطان سنجر.....	۴۳
مقاله پنجم: در وصف پیری.....	۴۵
داستان پیر خشت‌زن.....	۴۸
مقاله ششم: در اعتبار موجودات.....	۴۹

داستان سگ و صیاد و روباه.....	۵۱
مقاله هفتم: در فضیلت آدمی بر حیوانات.....	۵۵
داستان فریدون با آهو.....	۵۸
مقاله هشتم: بیان آفرینش.....	۶۱
داستان میوه فروش و روباه.....	۶۵
مقاله نهم: در ترک مثنوی.....	۶۷
داستان زاهد توبه شکن.....	۷۰
مقاله دهم: در نمودار آخرالزمان.....	۷۳
مقاله یازدهم: در بی وفایی دنیا.....	۷۷
داستان موبد صاحب نظر.....	۷۹
مقاله دوازدهم: در وداع منزل خاک.....	۸۱
داستان دو حکیم متنازع.....	۸۵
مقاله سیزدهم: در نکوهش جهان.....	۸۷
داستان حاجی و صوفی.....	۸۹
مقاله چهاردهم: در نکوهش غفلت.....	۹۱
داستان پادشاه ظالم با مرد راستگو.....	۹۴
مقاله پانزدهم: در نکوهش رشک بران.....	۹۷
مقاله شانزدهم: در چابک روی.....	۱۰۰
داستان کودک مجروح.....	۱۰۵
مقاله هفدهم: در پرستش و تجرید.....	۱۰۷
داستان پیر و مرید.....	۱۱۱

مقاله هجدهم: در نکوهش دورویان.....	۱۱۳
داستان جمشید با خاصگی محرم.....	۱۱۵
مقاله نوزدهم: در استقبال آخرت.....	۱۱۹
داستان هارون الرشید با سلمانی.....	۱۲۱
مقاله بیستم: در وقاحت ابنای عصر.....	۱۲۵
داستان بلبل با باز.....	۱۲۷

پیشگفتار ناشر

ادبیات فارسی گنجینه‌ای سرشار از حکمت و معرفت است که در قالب‌های شعر و نثر آفریده شده و در دسترس ما قرار گرفته است. با گذشت زمان، مطالعه متون کهن ادبی برای مخاطبان امروزی دشوار شده است؛ به طوری که دستیابی به مرواریدهای نهفته در این گنجینه، به آسانی گذشته نیست.

نخستین قدم برای نزدیک شدن به این گنجینه، شناساندن آن به مخاطب است تا انگیزه لازم را برای مطالعه این آثار پیدا کند. یکی از راه‌های شناساندن این متون، تلخیص و بازنویسی آنهاست تا از این طریق، هم گوهرهای درخشان نهفته در آنها در اختیار مخاطب قرار گیرد و هم اشتیاق و انگیزه مطالعه اصل آثار در او بیدار و نیرومند شود.

منظومه‌های فارسی، آثاری ادبی است که ماهیت روایی و داستانی دارد. این منظومه‌ها نمونه‌های درخشانی از پیشینه

داستان‌پردازی در ادبیات فارسی است. همچنین به سبب وجود جنبه‌های آموزشی، به‌ویژه در حوزه اخلاق و معرفت بشری، این آثار از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. از این‌رو، بازنویسی و تلخیص منظومه‌های شاخص ادبیات فارسی، گامی ارزشمند در جهت شناساندن پیشینه داستان‌نویسی در ایران و نیز برخوردار شدن از عناصر حکمت و معرفت نهفته در آن‌هاست.

در بازنویسی و تلخیص این متون، کوشیده‌ایم که خط سیر اصلی داستان، با وجود حذف عناصر غیراصلی، محفوظ بماند و متن گزینش شده، نموداری از متن اصلی باشد. مثال‌آوری بیت‌های درخشان منظومه‌ها نیز با همین هدف صورت گرفته است.

شرکت سهامی کتابهای جیبی

مقدمه

الیاس پسر یوسف پسر زکی در نیمه دوم قرن ششم، حدود ۵۲۵ - ۵۳۷ ق. به دنیا آمد و در ربع اول قرن هفتم، میان سال‌های ۶۱۴ - ۶۱۹ درگذشت. زادگاه و اقامتگاهش گنجه بود و در همان شهر نیز به خاک سپرده شد. او نیز شبیه خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی، اهل سفر نبود و به‌جز سفر کوتاهی که به یکی از نواحی اطراف گنجه داشت، سفر دیگری در تاریخ ادبیات، برای او ثبت نگرفته‌اند. خاقانی، مهم‌ترین شاعر هم‌عصر او بود و هر دو، از سرآمدان دوره‌ای از حیات ادبی ایران به‌شمار می‌روند که از آن به دوره آذربایجانی یاد می‌کنند و البته در اینکه این دوره را باید دوره‌ای مستقل به‌شمار آورد یا نه، اختلاف است. از دیگر شاعران بنام این دوره خاص، می‌توان از ابوالعلاء گنجه‌ای، مهستی گنجه‌ای، فلکی شروانی و مجیرالدین بیلقانی نام برد. نظامی از مادر، تبار کردی

دارد و سه بار در زندگی اش داغ مرگِ همسر دیده است و از این سه همسر، تنها یک پسر برایش به یادگار مانده به نام محمد. دوران شاعری او با حکومت اتابکان در آذربایجان ایران (از جمله قزل ارسلان) و نیز شروانشاهان در آذربایجان شوروی کنونی مقارن بوده است. نظامی در کنار فردوسی و عطار، (نامورترین منظومه سرایان ادبیات فارسی) بوده است. البته اگر داستان پردازی را لحاظ کنیم می شود نام بزرگان دیگری از قبیل سنایی غزنوی، سعدی و مولوی را نیز افزود، ولی منظومه از حیث اشتغال بر یک طرح روایی کلان که کل مثنوی را در بر بگیرد، کار تخصصی این سه شاعر بوده است و عطار در منظومه سرایی عرفانی و فردوسی در سرودن رزم نامه و سرانجام نظامی در سرودن داستان های بلند بزمی جایگاه استادی بی نظیر در تاریخ ادبیات فارسی دارند. از نظامی پنج منظومه به یادگار مانده است: مخزن الاسرار، خسرو و شیرین، لیلی و مجنون، هفت پیکر (یا هفت گنبد) و اسکندرنامه که مشتمل بر دو بخش شرفنامه و اقبالنامه است. مخزن الاسرار که این کتاب، گزارش و تلخیصی از آن است، قدیمی ترین اثر نظامی است و در عین حال، کم حجم ترین آثار او. این منظومه، شامل دوهزار و دویست و شصت بیت است و آشکارا رنگ و بویی متمایز از دیگر آثار او دارد به این دلایل که:

۱. رنگ و بوی تغزل و تغنی و مایه های عاشقانه و بزمی

برخلاف دیگر آثار او در مخزن الاسرار مفقود است، کل این اثر در بیان معارف به سرایش درآمده است که طیفی از زهدیات تا مواعظ و سرانجام اسرار عرفانی را در بر می‌گیرد، البته اسکندرنامه نیز به لحاظ خروج از قاعده عشق‌نامه‌های نظامی (خسرو و شیرین، لیلی و مجنون و هفت‌پیکر)، شبیه مخزن الاسرار است. آنچه نظامی را نظامی کرده و هرگز رقیبی برایش پیدا نشده است، همان سه اثر اوست و آلاً مخزن الاسرار، نمونه‌های قوی‌تری مثل حقیقه الحقیقه سنایی یا اسرارنامه عطار را در کنار خود می‌بیند و نیز اسکندرنامه که بر وزن شاهنامه سروده شده است و روایت افسانه‌ای اسکندر مقدونی است، هرگز به پای شاهنامه فردوسی نرسیده است.

۲. این اثر از لحاظ غنای داستانی، قابل مقایسه با آثار دیگر نظامی نیست، زیرا استاد در سرودن این اثر، عنایتی به وجه داستان‌پردازی نداشته و بیشتر همتش مصروف به تعلیم بوده است و باز وجه تعلیمی این اثر نیز گرایش متمرکزی بر اختصار و پرهیز از شاخه در شاخه کردن مضامین و ایراد تمائیل متعدد (از قبیل مثنوی مولوی) دارد و علاوه بر آن علاقه استاد به ایراد کلمات قصار، بارز و آشکار است و از اینجا، اشکال برخی از ادیبان به استاد از بابت انتخاب وزن مفتعلن مفتعلن مفتعلن که وزنی طرب‌انگیز است، پاسخ داده می‌شود، زیرا این وزن، وزنی بسیار مناسب برای به‌خاطر سپردن کلمات قصار و در بیانی

روشن تر شعارهای حکمی - اخلاقی است. به همین سبب ابیات متعددی از این کتاب حکم مثل سایر را پیدا کرده است، از قبیل:

هر دم از این باغ، بری می‌رسد
نغزتر از نغزتری می‌رسد

یا:

بسم الله الرحمن الرحيم
هست کلید در گنج حکیم

یا:

ای همه هستی ز تو پیدا شده
خاک ضعیف از تو توانا شده

یا:

سایه خورشیدسواران طلب
رنج خود و راحت یاران طلب

یا:

دشمن دانا که غم جان بود
بهرتر از آن دوست که نادان بود

بنابراین، با هر کدام از بیست مقاله کتاب، حکایتی کوتاه آورده شده است که یا آشکارا تمهیدی به شیوه تمثیل، برای فهم بهتر و ملموس تر از سخن شاعر در آن مقاله است، یا آنکه قابلیت

فهم تأویلی و رمزگشایی در ارتباط با آن مقاله را دارد، اگرچه خود شاعر دست به رمزگشایی نزده است (و صاحب این قلم به خود جسارت داده و در گزارش برخی از این حکایت‌ها، فهم تأویلی خود را نیز در خلال گزارش حکایت آورده است تا خواننده محترم و فهم در کلاف کردن حکایت و مقاله، احیاناً دچار سردرگمی نشود).

سخن آخر اینکه مرز میان تغزل و تغنی و سرودن عشق‌نامه - هوسنامه از یک طرف، و پردازش مفاهیم معرفتی و ایراد موعظه از طرف دیگر، در کارهای «بزمی» نظامی، چندان مرز صریح و شفاف نیست، بلکه می‌شود ادعا کرد که نظامی در کارهای بزمی‌اش (لیلی و مجنون، خسرو و شیرین و هفت پیکر) به نوعی درصدد ایجاد پلی میان داستان‌سرایی بزمی، طرب‌انگیز و عاشقانه با مفاهیم بنیادین جهان‌شناختی خویش است و جهان‌بینی او اگرچه پیکره‌ای از حکمت دارد و این پیکره بسیار منسجم است، ولی بن‌مایه آن پیکره حکمی، بی‌شک نگاه عرفانی توأم با زهد بوده است. این ادعا که آن سه اثر از نظامی نیز، هم در ژرف‌ساخت و هم در استنتاجات شاعر از داستان‌ها، رنگ و بوی عرفانی دارد، در حوصله این مقال نیست، ولی از چشم متقدمان دور نمانده است، چنان‌که گزارش نظامی از لیلی و مجنون، کار را به جایی رساند که بسیاری از عرفا یا متذوقین عرفانی، به

یک باره این اثر را یک اثر سمبلیک عرفانی تلقی کرده بودند (از قبیل ملا عبدالرحمن جامی، صاحب نفحات الانس). بنابراین سزاوار است که خواننده محترم، در خواندن این گزارش، دقت به خرج دهد، زیرا در فهم بنیان های نظری نظامی در مقایسه با آثار دیگرش، به کار می آید، به خصوص آنکه مخزن الاسرار، نخستین اثر اوست دارای قدمت زمانی است، و آلا ممکن است احساس گسست میان این اثر و سایر آثار استاد به او دست دهد.

والحمد لله أولاً و آخراً والسلام
علی رسوله و علی آله الطاهرین

زهیر توکلی